

La societat de la informació

Autoria

Martín Becerra

Professor de la Universitat Nacional de Quilmes (Argentina) i catedràtic Unesco de Comunicació InCom-UAB 2005.

Sumari

Abstract

I. Introducció

II. Fets i dits

III. Línies i anàlisis sobre la societat informacional

III.a. Els "postindustrialistes"

III.b. L'"estat" en la qüestió

III.c. Els "gurus"

III.d. Política i comunicació

III.e. La "investigació crítica"

IV. En resum

V. Referències

ABSTRACT

Text que pretén caracteritzar la Societat de la Informació, la descripció dels seus principals trets, la ressenya de les línies conceptuals de reflexió sobre el seu significat, els seus efectes i la seva transcendència.

I. INTRODUCCIÓ

La caracterització de la societat de la informació, la descripció dels seus trets principals, la ressenya de les línies conceptuals de reflexió sobre el seu significat, els seus efectes i la seva transcendència, no és una tasca fàcil. La contemporaneïtat i l'actualitat immediata d'aquest conjunt multifacètic de processos que la societat de la informació denomina, juntament amb l'abast tan ampli de les seves accions i l'heterogeneïtat de perspectives existents, conspiren contra la temptació de reduir la complexitat de l'objecte (la societat informacional) a un seguit de canvis tecnològics a les indústries i les activitats d'informació i comunicació. Encara que, certament, aquests canvis tecnològics són el percursor de la "societat de la informació".

El tret processual de les mutacions i les metamorfosis presentades com a "societat de la informació" és una qualitat essencial que, ben enfocada, permet acostar-se amb més consistència als fenòmens contemporanis lligats a la disseminació de la informació i la comunicació en l'estructuració desigual de les societats.

Aquest caràcter processual el recullen moltes de les aportacions que els investigadors, els acadèmics i els professionals fan per tal d'aclarir (i aclarir-se ells també) el veritable significat de la "societat de la informació", tot i que n'hi ha que abjuren fins i tot d'aquesta denominació, la qual, no obstant això, sembla que s'ha consolidat durant els últims anys de l'última dècada del segle XX.

Diferents objectes d'anàlisi, focus d'atenció divergents, metodologies oposades, intencions diferents, conclusions distintes i perspectives per moments irreconciliables es conjuguen dins el nombre elevat de produccions que suscita la societat informacional. Juntament amb alguns tòpics que són convocats per gairebé totes les anàlisis, com ara el factor tecnològic en els canvis socials i comunicacionals, un altre dels elements característics del pensament sobre la "societat de la informació" és la prodigalitat. Que el centre de l'escena productiva l'ocupin les tecnologies de la informació i la comunicació es presta, com es desprèn de la lectura dels textos sobre la societat informacional, a interpretacions múltiples i variades. Però hi ha coincidència en el fet que el tema és atractiu i en la importància d'alguns dels processos als quals al·ludeix.

En rigor, que el centre de l'escena productiva l'ocupin les tecnologies de la informació i la comunicació és un fet paral·lel al desplaçament dels fòrums mundials (i en molts casos, de les agències governamentals encarregades de regular el sector) en el qual es defineixen les línies estratègiques de desenvolupament de les comunicacions. Per això, la controvèrsia sobre la societat

informativa no tan sols fa referència als diferents registres de marcs teòrics i conceptuals, sinó també al terreny del diagnòstic i de la descripció del context, i també al qüestionament de les agendes governamentals; és a dir, al territori concret i agafadís de la política.

Mattelart explica que "fins al començament dels anys vuitanta, la UNESCO era una de les tribunes principals per debatre sobre cultura, informació i comunicació. La discussió s'ha desplaçat cap a un organisme tècnic, el GATT (Acord General sobre Aranzels Duaners i Comerç), redesignat com a OMC (Organització Mundial del Comerç) a partir del 1995. Assimilada als serveis en la denominació dels intercanvis comercials, la comunicació inclou tant els productes de les indústries culturals com les telecomunicacions; tant la indústria del turisme com les tècniques de gestió" (Mattelart, 2002a: 73).

De manera que l'arribada de la "societat de la informació" a partir dels desenvolupaments tecnològics fulgurants en el tractament i la transmissió de la informació, i la importància estratègica creixent de la informació i del coneixement en el conjunt de les activitats humanes (Tremblay, 2003: 17) són contemporànies al replantejament dels àmbits de decisió de les estratègies i les polítiques de regulació i ordenament de les comunicacions. Aquesta situació s'acompanya d'un panorama de proliferació d'organismes no governamentals (ONG) que, independentment de les latituds on actuen, assumeixen la necessitat de coordinar accions, de tipus inclusiu, que permetin corregir algunes de les tendències de la "societat de la informació", fonamentalment l'existència d'una bretxa creixent que separa, pel que fa a l'accés als béns i als serveis infocomunicacionals, els països, les poblacions, els sectors socials i les persones. Les cimeres mundials, en les quals també participen les organitzacions multilaterals com la UNESCO o el PNUD (Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament), busquen instal·lar fòrums internacionals en els quals s'escoltin les veus que promouen la correcció de les polítiques en el marc de la societat informativa.

Aquest ànim correctiu present a fòrums i reunions internacionals tampoc no és exempt de polèmiques: la segmentació social creixent en l'accés als béns i els serveis que s'ofereixen en el marc de la societat de la informació, a més de ser funcional a la lògica socioeconòmica dominant, planteja qüestionaments sobre el discurs promotor del projecte i convida a reflexionar sobre si la segmentació és una mena de "malaltia juvenil" de la societat de la informació (al cap i a la fi, amb una història encara molt breu) o en constitueix un dels trets cardinals inalienables.

II. FETS I DITS

Una primera aproximació conceptual sobre la "societat de la informació" s'ha d'interrogar sobre el significat d'aquesta denominació. Vet aquí un nivell de dificultat que es combina amb la complexitat dels processos als quals dona nom la societat informativa, i que breument es poden classificar en socials, econòmics,

polítics, culturals i tecnològics. Encara que molts estudis centren com a objecte d'anàlisi la xarxa Internet, l'examen de la "societat de la informació" ha de ser capaç de superar el parany metonímic d'agafar la part pel tot: la societat informativa inclou, però supera amb escreix, l'atenció en una de les seves manifestacions, com ara el cas de la xarxa Internet.

La complexitat de l'objecte d'estudi (la societat informativa) impedeix que hi pugui haver una metodologia d'abordatge consagrada com a vàlida universalment per procedir a un examen rigorós que pretengui ser inqüestionable. Per això, a més, a l'hora de plantejar temes vinculats a la "societat de la informació" es parla d'actors tan heterogenis com governs de països centrals, governs de països perifèrics, empreses multinacionals de les indústries culturals, empreses multinacionals fabricants de maquinari i programari, institucions educatives, organismes tècnics de sectors econòmics com el camp o la indústria, centres de salut, organismes reguladors del transport, investigadors, acadèmies, organitzacions no governamentals, societats filantròpiques i clubs socials, entre altres. I és que, en paraules de Vedel:

"[la societat informativa] presenta d'una manera gairebé ideal les característiques que faciliten la inscripció d'una qüestió en l'agenda pública: la simplicitat (les autopistes de la informació són assimilables a objectes familiars, com el telèfon, el fax, la televisió per cable, el telèfon sense fils); la proximitat amb la quotidianitat de l'individu (les autopistes de la informació afecten la manera de viure, de treballar, de divertir-se); la generalitat (tothom està relacionat al mateix temps: es tracta d'un projecte «global»); l'impacte (les autopistes de la informació es presenten com una revolució tecnològica equivalent, si més no, a la revolució industrial). Però allò que, sobretot, explica sens dubte el seu èxit, és l'ambigüitat mateixa del tema i la seva capacitat d'aportar a múltiples objectius" (Vedel, 1996: 15).

Més enllà d'aquesta ambigüitat convocada pel nom, la "societat de la informació" presenta elements objectius que permeten identificar-la. Tal com es dedueix de les polítiques desenvolupades per països d'Amèrica, d'Europa, d'Àsia i de l'Àfrica des dels anys noranta, es basa en les idees força de la liberalització, la desregulació i la competitivitat internacional. Aquestes idees força han complementat la inversió de la lògica nacional-global pel que fa al disseny de les polítiques econòmiques, com es percep a l'agenda de l'Organització Mundial del Comerç: mentre que fins als anys vuitanta el factor intern era decisiu a l'hora d'adoptar mesures polítiques i reglamentàries, durant els últims vint anys del segle XX la lògica s'ha invertit. Hi ha autors que es resisteixen a reconèixer aquest canvi i argumenten la falta de consistència del fenomen de la globalització, que, en qualsevol cas, és una tendència cardinal inherent a la formació capitalista. No obstant això, "el reconeixement de les antigues arrels de la globalització capitalista [...] no implica desconèixer l'existència de

nous desenvolupaments que han donat un dinamisme extraordinari a la fase actual" (Borón, 1999: 140). Aquests desenvolupaments innovadors són, d'una banda, la mundialització dels fluxos financers en una escala de creixement molt superior al del producte i el comerç mundials i interregionals (nota 1) d'altra banda, és innovadora l'extensió de la cobertura geogràfica sense precedents que ha assolit el món capitalista a mesura que es consolida el mode de desenvolupament informatiu; finalment, és innovadora també l'homogeneïtzació dels productes infocomunicacionals en el marc d'un model de consum per nínxols d'accés i pagament. La convergència d'aquests productes i l'entramat de concentracions i integracions verticals que afecten i contreen la propietat dels processos d'informació i comunicació arreu del món mereixen, en virtut del seu creixement en escala, una consideració analítica semblant. Però fins i tot amb aquests trets comuns, el projecte de la "societat de la informació" causa un impacte molt diferent en societats que són divergents. Majó i Cruzate

observa que "és gairebé segur que coexistiran diferents models de societat de la informació, de la mateixa manera que hi ha diferents models de societat industrial", ja que "les societats industrials actuals difereixen per exemple en la importància que assignen a evitar l'exclusió social, en la preocupació per l'impacte ambiental de l'activitat econòmica o en la manera de fer compatibles les iniciatives individuals amb els interessos col·lectius" (Majó i Cruzate, 2000: 312). Efectivament, si hi ha una diferència, entre el caràcter innovador dins del continuum del desenvolupament capitalista, entre la morfologia que adquireix la societat de la informació a Europa i a l'Amèrica Llatina, per exemple, és que les polítiques europees tenen com a preocupació bàsica la garantia de la cohesió socioeconòmica, mentre que a l'Amèrica Llatina postdictatorial la fractura social i econòmica és un fenomen estructural que no ha fet altra cosa que aguditzar-se els últims anys del segle XX. Aquesta tendència, fins avui dia, no ha estat modificada per l'arribada de la

societat informacional, sinó que, precisament, la importància creixent de la informació com a entrada i procés productiu en la configuració estructural de la societat acompanya, i moltes vegades aprofundeix, les línies assenyalades.

El racó que la Comissió Europea fa de les transformacions produïdes al final del segle XX i anomenades com a societat de la informació es recull en el Llibre Verd Viure i treballar a la societat de la informació: prioritat per a les persones, que assenyalava:

"Durant els últims vint anys hem presenciado una revolució en les tecnologies de la comunicació i de la informació amb un abast molt més gran del que la majoria de nosaltres podríem imaginar. Un dels efectes principals d'aquestes noves tecnologies ha estat la reducció dràstica del cost i del temps necessari per emmagatzemar, processar i transmetre la informació. Aquests canvis impressionants en les relacions de preus afecten fonamentalment la manera com organitzem la producció i la distribució de béns i serveis i, per tant, el mateix treball. Aquesta evolució transforma el treball, les estructures de qualificacions i l'organització de les empreses, la qual cosa introdueix un canvi fonamental en el mercat de treball i en el conjunt de la societat" (CE, 1996: 9).

Aquesta caracterització de la Comissió Europea es pot compartir fins i tot des d'una perspectiva analítica crítica sobre els veritables efectes de l'aplicació de les tecnologies de la infocomunicació en l'organització i el processament productius. Però, en canvi, sembla inqüestionable el seu impacte sobre el conjunt de la societat. Per al govern nord-americà, artífex de la idea de les autopistes globals de la informació, les tecnologies originen una mena d'efecte vessament sobre el conjunt de les activitats econòmiques i, per tant, sobre la manera que té la societat d'organitzar-se, de produir i de reproduir(-se). De fet, la vigorització de la construcció de l'agenda de la "societat de la informació" va tenir lloc després que el govern dels Estats Units adoptés l'any 1991 la High Performance Computing Act. Els esforços d'aquest país des de llavors en la matèria esmentada es van centrar en la promoció de les autopistes de la informació, en el marc de la Global Information Infrastructure (GII), llançada a la reunió de la Unió Internacional de Telecomunicacions (UIT) per qui era en aquella època el vicepresident demòcrata, Albert Gore, a Buenos Aires el 1994. La proposta de Gore es pot resumir en cinc punts (Raboy, 1997):

- El foment de la inversió privada.
- L'increment de la competència.
- El desenvolupament d'una reglamentació flexible.
- La propensió a un accés obert.
- La gestió pel principi de servei universal.

La coincidència entre els objectius declarats per la Comissió Europea i per l'administració governamental nord-americana és significativa, encara que les denominacions dels projectes (Global Information Infrastructure, de la banda nord-americana; societat de la informació, de l'europea) puguin suscitar contrapunts. En realitat, la Comissió Europea, que ja abans de la dècada dels noranta havia esbossat plans de liberalització de les activitats informacionals com ara les telecomunicacions, va rebatejar les autopistes nord-americanes com a "societat de la informació" amb una voluntat evident de dotar d'un contingut més social els canvis vinculats a la difusió i la transformació convergent de les activitats infocomunicacionals. Vista com a producció històrica, la "societat de la informació" tracta efectivament de transformacions socioeconòmiques fonamentals en l'estructuració de les societats als països centrals. L'estructura econòmica es transforma i, amb ella, el conjunt de relacions socials. En aquestes transformacions, les tecnologies infocomunicacionals, notablement les engendrades al voltant de la microinformàtica i les telecomunicacions, tenen un paper protagonista en el desenvolupament de les forces productives.

El salt tecnològic que permet reduir qualsevol tipus d'informació a un codi binari, i que alimenta la hipòtesi que durant els últims trenta anys s'ha produït una revolució informacional, se sustenta alhora en el projecte de la convergència de suports, lògiques industrials, cultures organitzacionals, mercats i reglamentacions de les principals indústries relacionades amb la producció, el tractament, el processament, l'emmagatzemament i la distribució d'informació. La convergència (nota 2) és un dels conceptes principals que mereixen ser aclarits pel fet que es tracta d'una suma de processos que afecten la medul·la de la societat informacional.

1. Com a indicador de l'afirmació, Borón subratlla que "mentre que a les acaballes de la Segona Guerra Mundial el volum de les transaccions financeres internacionals representava unes cinc vegades el volum del comerç mundial, actualment la proporció calculada és aproximadament de cinc-cents a un" (Borón, 1999: 141).

2. Vegeu Comissió Europea (1997).

III. LÍNIES I ANÀLISIS SOBRE LA SOCIETAT INFORMACIONAL

Quan s'examinen la literatura, els estudis i les anàlisis fetes sobre els temes que evoca el projecte de la societat de la informació, especialment els que es refereixen a les polítiques de comunicació en un context d'una transformació accelerada dels processos productius en informació i comunicació, gràcies al salt tecnològic convergent en el sector, sobresurten cinc grans línies de reflexió. Aquesta classificació reclama aclarir l'heterogeneïtat de mètodes, de consistència dels estudis i de resultats, entre les diferents "línies" i, fins i tot, entre alguns dels exponents principals d'alguna d'elles entre si. L'agrupament en aquestes cinc "línies" es pot considerar llavors per la seva disparitat, però també perquè les fronteres difuses entre algunes impedeixen ser concloents a l'hora de classificar alguns investigadors en una de les "línies" i no pas en una altra. Aquesta situació no és tan sols fruit de l'actualitat dels processos socials que s'estudien, i que, per tant, inspiren una diversitat d'anàlisis en contínua evolució. També caldria recordar la prudència metodològica recomanada per Michel Foucault en introduir el seu clàssic *Les paraules i les coses*, quan citava Jorge Luis Borges per manifestar l'arbitrarietat inherent a qualsevol classificació. Així doncs, en l'exercici opinable de la classificació es poden consignar les "línies" de pensament següents sobre la societat informacional (nota 3).

3. Cal aclarir que en l'esquema que es presenta s'ha intentat esmentar els autors principals de diferents línies de pensament relacionades amb la societat informacional. En l'esforç analític per ressenyar els caràcters de cadascuna d'aquestes "línies" de reflexió no s'intenta pas incloure tots i cada un dels autors que s'hi podrien adscriure.

III.A. Els "POSTINDUSTRIALISTES"

En un principi, cronològicament, se situa el corrent que des dels anys cinquanta i, amb una sistematicitat més gran, entre els seixanta i els setanta, es va dedicar a investigar l'estructura econòmica canviant dels països centrals, la font de riquesa i d'ocupació laboral dels quals provenia cada vegada menys de la indústria i, amb una importància creixent, del sector serveis, el coneixement i la informació del qual es van transformar en entrades i productes estructuradors. Daniel Bell (1964, 1976, 1977, 1981), Alain Touraine (1971, 1993), Zbigniew Brzezinski (1979), Marc Porat, Alvin Toffler (1967, 1980) i Fritz Machlup (1984) són alguns dels referents intel·lectuals principals d'aquesta tendència. Encara que les seves tradicions intel·lectuals i les seves conclusions hagin estat diferents, van ser pioners en la caracterització de la fi del capitalisme en el mode de desenvolupament industrial tal com s'havia consolidat, als països centrals, entre els anys 1945 i 1973. Un altre denominador comú dels autors esmentats és la convicció sobre la centralitat de la informació en el replantejament (amb uns contorns que no sempre es detallen) del capitalisme als països industrials més avançats del planeta. Una frase de Gaëtan Tremblay és pertinent per il·lustrar els límits d'aquest primer corrent "postindustrialista" i per introduir-ne el següent, caracteritzat pel lideratge que l'estat, el sector públic, manté pel que fa a la problematització de la societat informacional: "La qüestió –sosté Tremblay (2003:17)– ja no és saber si canvien les nostres societats. Això és evident. El repte consisteix a comprendre la dinàmica, la direcció i l'amplitud del canvi". Aquest sembla que és l'objectiu de la segona "línia" de reflexió.

III.B. L'"ESTAT" EN LA QÜESTIÓ

Les mutacions socioeconòmiques articulades amb la progressiva crisi (o les progressives crisis) del model de l'estat del benestar consagrat durant la guerra freda, que van ser contemporànies del naixement i la consolidació industrial de la microinformàtica, van motivar els governs dels països industrialitzats a encarregar estudis prospectius sobre el caràcter del canvi que s'evidenciava en l'estructura de les societats desenvolupades. Així, l'expresident francès Valéry Giscard d'Estaing va encomanar l'any 1976 una "missió d'exploració" sobre l'abast de la informatització de la societat i de la imbricació progressiva de les indústries informàtica i de telecomunicacions, cosa que va originar un nou terme, telemàtica. Al cap de dos anys el document La informatització de la sociedad, els autors del qual van ser Simon Nora i Alain Minc (1980), advertia sobre el caràcter central que el complex de la microinformàtica adquiria aquells anys a les nacions avançades. Des del final dels anys vuitanta, i molt especialment durant la primera meitat dels noranta, hi va haver una proliferació notable de documents encarregats per les instàncies governamentals dels Estats Units i d'Europa. El sentit d'aquests documents, no obstant això, limita l'atenció (són menys "holístics" que el de Nora i Minc), però alhora replanteja, en molts casos en sentit invers, algunes de les finalitats que el govern francès perseguia a la segona meitat dels anys setanta. La via estatal de producció sobre la societat informacional és guiada per tres idees força: liberalització, desregulació i competència global (nota 4). Durant l'última dècada del segle XX l'optimisme i les grans expectatives van inspirar alguns dels documents governamentals principals sobre la SI (societat de la informació), com ara el cas del paradigmàtic Informe Bangemann de la Comissió Europea, però la bombolla de la nova economia es va començar a desinflar en vigílies del canvi de segle, i actualment les expectatives es revisen amb un matís més realista. L'Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic (OCDE), per exemple, adverteix que "els avantatges econòmics de les TIC [tecnologies de la informació i la comunicació] no han desaparegut amb la desacceleració i amb la depressió enregistrades en algunes parts del sector productor de TIC" (OCDE, 2003: 5). En el mateix informe de l'OCDE es referma el tarannà liberalitzador i privatista que orienta en general la formulació de programes i projectes sobre la societat de la informació, però, no obstant això, i paradoxalment, s'emfasitza que han de ser els governs els actors centrals per procedir a l'obertura lliuremercadista: "En vista de la disseminació en curs de les TIC i de la seva importància constant en el creixement, els qui fan la política han de fomentar un ambient que ajudi les empreses a aprofitar els avantatges de les TIC. Tots els governs de l'OCDE poden fer alguna cosa més per donar suport a la difusió d'aquestes tecnologies" (OCDE, 2003: 7). La producció governamental és una dada significativa a l'hora de plantejar un estat de la qüestió sobre la societat informacional, ja que el compromís dels diferents estats (primer els desenvolupats des dels anys vuitanta, i a partir de la segona meitat dels noranta també els dels països perifèrics) de posar dins l'agenda la societat de la informació va generar no tan sols accions concretes, sinó també debats i reflexions.

4. Segons Mattelart, "el procés de desregulació i el procés privatitzador que van tenir lloc en cascada durant els anys vuitanta marquen el començament d'un acostament entre dos imaginaris: l'«era de la informació» i l'«era global». Els anys 1984-1985 representen el punt d'inflexió. L'ocasió estel·lar la brinda la desregulació de les finances mundials, ja que les seues dels centres financers, separades en el passat, s'integren en un mercat global plenament fluid gràcies a la interconnexió generalitzada en temps real" (Mattelart, 2002a: 70).

III.C. Els "GURUS"

Com hem assenyalat en el punt anterior, la participació creixent dels governs dels països centrals en la definició d'escenaris i en la recerca d'un posicionament millor és un dels aspectes innovadors de la producció teòrica. Aquest protagonisme exercit des dels estaments oficials va coincidir també amb una marcada orientació tecnofílica de nombrosos autors convertits en autèntics gurus de l'era informacional. El tercer grup el configurarien autors relacionats amb la racionalitat tècnica, en el sentit que ells, com sosté Wolton, raonen a partir dels canvis tecnològics i el seu efecte sobre una massa presumptament neutra i indiferenciada, que seria la societat. Mattelart sosté que "líders en vendes com El món digital, de N. Negroponte, professor del MIT [Institut de Massachusetts de Tecnologia], o Camí al futur, del propietari de Microsoft, Bill Gates, són representatius d'aquesta logística que confirma la promesa de triomf del «capitalisme lliure de friccions»" (Mattelart, 2002a: 71). D'altra banda, i encara que segurament els autors d'una i altra perspectiva no se sentirien a gust dins el mateix conjunt, el procés de construcció de la societat informacional i la difusió cada vegada més àmplia de les tecnologies infocomunicacionals han inspirat una línia d'aquest mateix corrent que té com a eina de treball l'assaig de tipus prospectiu, però no necessàriament sistemàtic en la metodologia d'abordatge i anàlisi (com sí que ho era el corrent "postindustrialista" esmentat abans).

III.D. POLÍTICA I COMUNICACIÓ

Un quart corrent de pensament sobre la societat informacional, la producció del qual ha augmentat els últims anys, es refereix a l'anàlisi de les polítiques de comunicació i dels actors que les duen a terme. El raonament que guia els autors que la conformen és la concepció de la comunicació com un fenomen medul·lar de la convivència social. No hi pot haver teoria política sobre la societat, en aquest sentit, sense una teoria de la comunicació que produeix i reproduïx aquesta societat. La dimensió eminentment política de la comunicació i la dimensió eminentment comunicacional dels afers polítics van ser abordades originalment per autors com Walter Benjamin o Roland Barthes, tot i que amb escrits de tipus assagístic. Durant les últimes dues dècades aquesta tradició s'ha enriquit amb nous i nombrosos autors, els quals, a més, han anat definint els eixos metodològics, a més de conceptuals, sobre la matriu política de la circulació d'informació i comunicació a la societat. Alguns d'aquests autors són Régis Debray (1983, 1995, 2001), Mauro Wolf (1991, 1994), Dominique Wolton (1992, 1997, 2000; Ferry i Wolton, 1992), Enrique Bustamante (1982, 1997a, 1997b, 1999, 2000, 2002), Thierry Vedel (1996), Miquel de Moragas (1985, 1995, 2000), Giuseppe Richeri (1984, 1996), Tomás Maldonado (1998), Philippe Quéau (2002) i Daya Thusu (1998, Boyd-Barret i Thusu, 1992). En aquest corrent cal ubicar el pensament prolífic, i en molts temes innovador, i la producció llatinoamericana. Així doncs, hi trobem acadèmics, investigadors i gestors de la talla d'Antonio Pasquali (1978, 1990), Luis Ramiro Beltrán (1980), Valerio Fuenzalida (1986, 2002), Ana María Fadul (1986, 1996), Héctor Schmucler (1981, Mattelart i Schmucler, 1983), Aníbal Ford (1999, Becerra, 2003b), Mario Kaplún (1987, 1998) i, per descomptat, a les últimes dues dècades, Jesús Martín Barbero (1987 i 1999) i Néstor García Canclini (1989, 1990, 1995, 1998, 1999a i 1999b), encara que per la relectura particular d'aquests dos últims respecte dels processos de construcció d'hegemonia, alguns dels primers els solen criticar per la seva presumpta insistència en el "consens" més que no pas en la "coerció" exercida en aquests processos de construcció hegemònica.

Una bona part de les reflexions i les anàlisis d'aquest corrent, integrat en rigor per una quantitat d'investigadors que difícilment es poden enumerar en aquest treball, ha centrat com a objecte d'estudi les polítiques públiques. Una de les raons principals d'aquesta coincidència és que durant gairebé tot el segle XX es va entendre que les polítiques de comunicació (fins i tot abans de formalitzar conceptualment aquestes polítiques) eren polítiques públiques. Per tant, aquestes polítiques expressaven les condicions en què cada estat es vinculava a la societat en la qual era immers a l'hora d'ordenar, de definir modalitats de gestió (que a la major part de països va significar gestionar, amb un model de mercat monopòlic, amb l'estat com a únic operador de béns i serveis infocomunicacionals de telecomunicacions i d'audiovisual), de regular, de projectar.

En conseqüència, els estudis de les polítiques de comunicació van tenir un desenvolupament contemporani molt vinculat als models d'estat i a les agendes que aquests estats van elaborar. Amb el projecte de la societat informacional assumit orgànicament per alguns dels principals estats (i entitats supraestats) del planeta succeeix una cosa semblant: el focus d'atenció el constitueixen els programes i els projectes que, esmentats en el punt III.C., són assumits pels governs i per les organitzacions governamentals amb l'objectiu d'impulsar polítiques de suport a la construcció de societats informacionals. El concepte de "servei públic" (nota 5) que va guiar el desenvolupament dels productes audiovisuals i el de "servei universal" que va acompanyar les telecomunicacions es replantegen en el marc de la desregulació i la liberalització de les activitats d'informació i comunicació, per la qual cosa l'accés i l'apropiació de béns i serveis d'infocomunicació tendeixen a convertir-se en eixos cardinals de preocupació de la majoria dels autors esmentats en aquesta línia de pensament sobre polítiques de comunicació.

5. "El servei públic s'associa a les activitats audiovisuals, mentre que el servei universal es vincula a les telecomunicacions. En tots dos casos s'hi implica la noció d'accés: en l'audiovisual, el servei públic comporta la satisfacció pel que fa a la recepció de freqüències, i en les telecomunicacions, el servei universal ha de garantir l'accés a la xarxa" (Becerra, 2003a: 116). A Amèrica les telecomunicacions es van guiar segons el principi del servei universal (garantir la cobertura als ciutadans independentment del lloc de residència i de la situació econòmica), encara que l'audiovisual es va guiar pel principi d'"interès públic", amb la qual cosa l'estat no garantia el mateix precepte que en telecomunicacions. A Europa, des de la segona postguerra i fins als anys noranta del segle XX, tant les telecomunicacions (servei universal) com l'audiovisual (servei públic) van ser gestionats per l'estat amb el principi de garantir-hi l'accés. Aquests serveis eren "propis o impropis, a causa tant del desinterès del capital com de les grans inversions que implicaven (sistemes televisius) o de les funcions dels estats" (Zallo, 1988: 8).

III.E. LA "INVESTIGACIÓ CRÍTICA"

Als anys noranta es percep així mateix, i paral·lelament a la consagració del projecte de societat informacional per part dels principals ens governamentals, un increment de la producció en investigació crítica a partir de la perspectiva de l'economia política en la comunicació, com a conjectura conceptual vàlida d'abordatge de les transformacions en curs. Aquest corrent comparteix plantejaments i autors amb l'anterior, però emfasitza la centralitat econòmica dels processos i les activitats culturals, comunicacionals i informacionals. Referents com Herbert Schiller (1971, 1974, 1976, 1986, 1993, 1996), Armand Mattelart (1982, 1983, 1993, 1998, 2002a, 2002b), Vincent Mosco (1988, 1994, 1996), Nicholas Garnham (1990a, 1990b, 1996), Peter Golding (1998), Bernard Miège (1986, 1987, 1989, 1992, 1997, Huet, 1978 i Becerra, 1998a i 2002), Gaëtan Tremblay (2003, 1996, Lacroix i Tremblay, 1995), Patrice Flichy (1982, 1993, 1995), Jean-Claude Burgelman (1994, 1996, 1997; Arlandis i Burgelman, 1999, Punie, Burgelman i Bogdanowicz, 2002), Ramón Zallo (1988, 1992, 1995, 2000), Juan Carlos Miguel de Bustos (1993, 1996), César Bolaño (2000, Mastrini i Bolaño, 1999), Heriberto Muraro (1987), Claudio Katz (1997, 1998, 2001), Guillermo Sunkel (1999, 2001), Frank Webster i Kevin Robins (Webster i Robins 1986, 1995, 2000, Robins i Webster, 1987), Robert McChesney (1993, 1998a, 1998b, 2002) i Manuel Castells (1994, 1995, 1997, 1998, 2001) posen l'accent en el canvi d'una manera de desenvolupament que alguns d'ells anomenen mode d'acció, un procés que, independentment dels termes, és protagonitzat per les activitats infocomunicacionals. La influència directa d'aquestes activitats en el conjunt dels processos productius (tant si són comunicacionals com si no són) és el disparador de l'interès de molts dels autors esmentats pel projecte de la "societat de la informació". La transformació dels processos i els circuits productius, les rutines laborals afectades per la disseminació urbi et orbe de les tecnologies que permeten processar i comunicar volums d'informació inimaginables fa tan sols quaranta anys, és llavors un dels temes principals que ocupa el pensament sobre l'economia de la infocomunicació. La naturalesa intangible de molts dels intercanvis econòmics (bàsicament els financers) que afecten l'estructura productiva i la performance de països i regions senceres del planeta es retroalimenta amb les tendències globalitzadores del capital, les quals també són ateses, com a objecte crític d'anàlisi, per alguns dels autors d'aquesta línia d'aproximació a l'economia política de la comunicació. Els canvis que es consoliden en les diferents indústries de la informació i la comunicació durant les últimes dècades contribueixen a fomentar l'associació entre la comunicació i els aspectes econòmics en una escala que mai no s'havia enregistrat abans. De fet, si per exemple a Europa i l'Amèrica Llatina els primers anys vuitanta incloïen en l'agenda del debat comunicacional diverses manifestacions no econòmiques (almenys no centralment definides per l'intercanvi econòmic) en el camp

designat com a "comunicació social", avui aquestes manifestacions han quedat reduïdes a espais cada vegada més alternatius. L'aspecte doble de la comunicació, que com a recurs és infinit però que, no obstant això, respon cada vegada més a una lògica d'intervencions econòmiques –una lògica que, paradoxalment, se sol expandir sota la coartada dels béns escassos–, es perfila com un instrument ideal per abordar l'anàlisi de la societat de la informació. I més encara quan "el caràcter mercantil que adquireix l'ús dels recursos informacionals implica el seu sotmetiment inevitable a les lleis que governen la producció i la realització general de mercaderies" (Torres López i Zallo, 1991: 64).

IV. EN RESUM

A les pàgines precedents hem intentat fonamentar els motius i enunciar les dificultats inherents a la tasca ineludible, des dels estudis de la comunicació, de descriure i intentar comprendre els canvis actuals, determinants de (i determinats per) l'extensió dels fluxos d'infocomunicació, guiats majoritàriament per una lògica comercial, concentrada, convergent i centralitzada.

Els moviments dels fluxos infocomunicacionals, possibilitats gràcies al salt tecnològic convergent experimentat per les activitats de les telecomunicacions, la informàtica i l'audiovisual des dels anys setanta, han promogut la configuració progressiva d'un projecte, inacabat, anomenat "societat de la informació". L'heterogeneïtat dels

actors, els propòsits, les accions, els desenvolupaments i les conseqüències socials, culturals, polítiques i econòmiques, en el marc de la societat informacional, és símptoma del seu caràcter processual i de la seva actualitat absoluta a diferents latituds del món.

Malgrat les dificultats que comporta la reflexió sobre el que és complex, hem ressenyat algunes de les línies de treball més importants que aporten significats a aquesta complexitat. Aquestes línies, referides als processos principals que són al·ludits amb la "societat de la informació", aspiren a completar un mosaic analític consistent que permeti elucidar fets i anticipar prognosis sobre les tendències de desenvolupament pròxim d'aquests processos. La importància d'aquesta tasca en el camp de les ciències socials i humanes és clau, ja que es tracta del repte de comprendre críticament els canvis socials contemporanis en relació directa amb la disseminació dels recursos d'informació i comunicació. Recursos i fluxos multiplicats, concentrats, interconnectats i ubics com mai abans en la història de l'ésser humà.

V. REFERÈNCIES

Arlandis, Jacques y Jean-Claude Burgelman (1999), "L'Accès: enjeux, stratégies et régulations", monográfico de Communications & Strategies nº36, Idate, Montpellier.

Becerra, Martín (1998a), Entrevista con Bernard Miège "Las industrias culturales ante la 'revolución informacional'", en Voces y Culturas nº14, Voces y Culturas, Barcelona, p. 143-160. Becerra, Martín (1998b), "Una estrategia de crecimiento bautizada Sociedad de la Información", en Comunicación y Sociedad nº34, Departamento de Estudios de la Comunicación Social de la Universidad de Guadalajara, Guadalajara (México), p. 11-26.

Becerra, Martín (2002), "Entrevista con Bernard Miège: Las múltiples dimensiones del orden infocomunicacional", Portal InCom, Instituto de la Comunicación, Universidad Autónoma de Barcelona, Barcelona www.portalcomunicacion.com, 15 p.

Becerra, Martín (2003a), Sociedad de la información: proyecto, convergencia, divergencia, Editorial Norma, Buenos Aires, 156 p.

Becerra, Martín (2003b), "Entrevista con Aníbal Ford: Problemas de la agenda de comunicación en América Latina", Portal InCom, Instituto de la Comunicación, Universidad Autónoma de Barcelona, Barcelona, 11 p., abril de 2003.

Bell, Daniel (1964), El fin de las ideologías, Tecnos, Madrid, 570 p.

Bell, Daniel (1976), El advenimiento de la sociedad postindustrial, Alianza Editorial, Madrid, 578 p.

Bell, Daniel (1977), Las contradicciones culturales del capitalismo, Alianza Editorial, Madrid, 264 p.

Bell, Daniel (1981), "La telecomunicación y el cambio social", en Miquel de Moragas i Spà (ed.), Sociología de la comunicación de masas, Gustavo Gili, Barcelona, vol IV, p. 34-55.

Beltrán, Luis Ramiro y Elizabeth Fox (1980), Comunicación dominada: Estados Unidos en los medios de América Latina, Nueva Imagen, México, 176 p.

Bolaño, César (2000), Industria cultural. Informação e capitalismo, Hucitec y Polis, São Pablo, 282 p.

Borón, Atilio (1999), "Pensamiento único y resignación política", en Nueva Sociedad nº163, Nueva Sociedad, Caracas, p. 139-151.

Boyd-Barret, Oliver y Daya Thusu (1992), Contra-flow in global news: international and regional news exchanges mechanisms, John Libbey, London, 152 p.

Brzezinski, Zbigniew (1979), La era tecnotrónica, Paidós, Buenos Aires, 461 p. Burgelman, Jean-Claude (1994), "Assessing Information Technologies in the Information Society: the relevance of communication science", en Splichal, Slavko, Andrew Calabrese y Colin Sparks (eds.), Information Society and Civil Society, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, p. 185-207.

Burgelman, Jean-Claude (1996), "Service universel, service public et souci de diversité: le débat sur les autoroutes de l'information", en Réseaux nº 78, CNET, París, p. 41-52.

- Burgelman, Jean-Claude (1997), "Telecomunicaciones y autopista europea de la información: tendencias y problemas de la política de comunicación", en Telos nº48, Fundesco, Madrid, p. 69-77.
- Bustamante, Enrique (1982), Los amos de la información en España, Akal, Madrid, 311 p.
- Bustamante, Enrique (1997a), "Mitos y utopías de la Sociedad de la Información: las nuevas tecnologías también tienen sus gurús y chamanes", en El Viejo Topo nº106 (abril), El Viejo Topo, Barcelona, p. 36-49.
- Bustamante, Enrique (1997b), "Information, Communication, Réseaux et Développement. Des liaisons risquées", paper presentado ante el VI Doctoral Workshop of the European Network in Communication and Media, Mimeo, Madrid, 14 p.
- Bustamante, Enrique (1999), La televisión económica, Gedisa, Barcelona, 220 p.
- Bustamante, Enrique (et al.) (2000), Televisión y desarrollo: las regiones en la era Digital, Consejería de Educación, Ciencia y Tecnología de la Junta de Extremadura, Mérida, 219 p.
- Bustamante, Enrique (coord.) (2002), Comunicación y cultura en la era digital: industrias, mercados y diversidad en España, Gedisa, Barcelona, 380 p.
- Castells, Manuel y Peter Hall (1994), Las tecnópolis del mundo: la formación de los complejos industriales del siglo XXI, Alianza Editorial, Madrid, 363 p.
- Castells, Manuel (1995), La ciudad informacional: tecnologías de la información, reestructuración económica y el proceso urbano-regional, Alianza Editorial, Madrid, 504 p.
- Castells, Manuel (1997 y 1998), La era de la información: economía, sociedad y cultura. 3 Volúmenes, Alianza Editorial, Madrid.
- Castells, Manuel (2001), La Galaxia Internet, Plaza & Janés, Barcelona, 316 p.
- Comisión Europea (CE) (1996), Libro Verde Vivir y trabajar en la sociedad de la información: prioridad para las personas, Suplemento 3/96 de la Unión Europea, Comisión Europea, Luxemburgo, 32 p.
- Comisión Europea (CE) (1997), Libro Verde Sobre la convergencia de los sectores de telecomunicaciones, medios de comunicación y tecnologías de la información y sobre sus consecuencias para la reglamentación en la perspectiva de la sociedad de la información, Comisión Europea, Bruselas, 45 p.
- Debray, Régis (1983), Crítica de la razón política, Cátedra, Madrid, 402 p.
- Debray, Régis (1995), El Estado seductor, Manantial, Buenos Aires, 180 p.
- Debray, Régis (2001), Introducción a la mediología, Paidós, Barcelona, 287 p.
- Fadul, Ana María (org.) (1986), Novas tecnologias de comunicação: impactos políticos, culturais e socio-economicos, São Paulo, Summus: Intercom, 182 p.
- Fadul, Ana María y Fernández Christlieb, Fátima (1996), "Telecomunicaciones privatizadas en la América de fin de siglo. Satélites, televisión, telefonía y nuevos servicios", en Telos nº 47, Fundesco, Madrid, p. 114-120.
- Ferry, Jean-Marc, Dominique Wolton et al. (1992), El nuevo espacio público, Gedisa, Barcelona, 256 p.
- Flichy, Patrice (1982), Las multinacionales del audiovisual: por un análisis económico de los media, Gustavo Gili, Barcelona, 278 p.
- Flichy, Patrice (1993), Una historia de la comunicación moderna: Espacio público y vida privada, Gustavo Gili, Barcelona, 260 p.
- Flichy, Patrice (1995), Dynamics of modern communication: the shaping and impact of new communication technologies, Sage, London, 181 p.
- Ford, Aníbal (1999), La marca de la bestia. Identificación, desigualdades e infoentretenimiento en la sociedad contemporánea, Norma, Buenos Aires, 322 p.
- Fuenzalida, Valerio (1986), Educación para la comunicación televisiva, Céneca, Santiago de Chile, 240 p.
- Fuenzalida, Valerio (2002), Televisión abierta y audiencia en América Latina, Norma Editorial, Buenos Aires, 131 p.
- García Canclini, Néstor (1989), Las culturas populares en el capitalismo, Nueva Imagen, México, 224 p.
- García Canclini, Néstor (1990), Culturas híbridas: estrategias para entrar y salir de la modernidad, Grijalbo, México, 363 p.
- García Canclini, Néstor (1995), Consumidores y ciudadanos: conflictos multiculturales de la globalización, Grijalbo, México, 200 p.
- García Canclini, Néstor (1998), "La globalización en pedazos: integración y rupturas en la comunicación", en Diálogos de la comunicación nº51, FELAFACS, Lima, p. 9-23.
- García Canclini, Néstor (1999a), "Globalizarnos o defender la identidad: ¿cómo salir de esta opción", en Nueva Sociedad nº163, Nueva Sociedad, Caracas, p. 56-70.
- García Canclini, Néstor (1999b), La globalización imaginada, Paidós, Buenos Aires, 238 p.
- Garnham, Nicholas (1990a), Capitalism and communication: global culture and the economics of information, Sage, London, 216 p.
- Garnham, Nicholas (1990b), "Incógnitas planteadas para el futuro: la convergencia de telecomunicaciones y radiodifusión", en Telos

nº21

(marzo-mayo), Fundesco, Madrid, p. 9-10.

Garnham, Nicholas (1996), "Le développement du multimedia: un déplacement des rapports de force", en AAVV, La Société face au Multimedia, IDATE, Montpellier, p. 153-174.

Golding, Peter (1998), « Global Village or Cultural Pillage ? », en McChesney, Robert, Ellen Meiksins Wood y John Bellamy Foster (eds), Capitalism and the information age, Monthly Review Press, New York, p. 69-86.

Huet, Armel et al. (1978), Capitalisme et industries culturelles, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble, 213 p.

Katz, Claudio (1997), "El culturalismo en los estudios de tecnología", en Causas y Azares nº6, Causas y Azares, Buenos Aires, p. 107-120. Katz, Claudio (1998), "El enredo de las redes", en Voces y Culturas nº14, Voces y Culturas, Barcelona, p. 123-140.

Katz, Claudio (2001), Mito y realidad de la revolución informática, mimeo, en Portal EPTIC, Textos para Discussao II, www.eptic.he.com.br, consultado en marzo de 2002.

Kaplún, Marío (1987), El comunicador popular, Humanitas, Buenos Aires, 263 p.

Kaplún, Mairo (1998), Una pedagogía de la comunicación, Ediciones de la Torre, Madrid, 252 p.

Lacroix, Jean-Guy y Gaëtan Tremblay (eds.) (1995), Les autoroutes de l'information: un produit de la convergence, Québec, Presses de l'Université du Québec, 555 p.

Machlup, Fritz (1984), Knowledge, its creation, distribution and economic significance, Vol. III: "The economics of information and human capital", Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 644 p.

Majó i Cruzate, Joan (2000), "La Unió Europea i la societat de la informació", en en VVAA, Informe de la Comunicació a Catalunya 2000, InCom, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, p. 311-319.

Maldonado, Tomás (1998), Crítica de la razón informática, Paidós, Barcelona, 239 p.

Mastrini, Guillermo y César Bolaño (eds.) (1999), Globalización y monopolios en la comunicación en América Latina. Hacia una economía política de la comunicación, Biblos, Buenos Aires, 250 p.

Martín Barbero, Jesús (1987), De los medios a las mediaciones: comunicación, cultura y hegemonía, Gustavo Gili, Barcelona, 300 p.

Martín Barbero, Jesús y G. Rey (1999), Los ejercicios del ver: hegemonía audiovisual y ficción televisiva, Gedisa, Barcelona, 157 p.

Mattelart, Armand y Jean-Marie Piemme (1982), "Las industrias culturales: génesis de una idea", en VVAA., Las industrias culturales: el futuro de la cultura en juego, Fondo de Cultura Económica, México, p. 62-75.

Mattelart, Armand y Héctor Schmucler (1983), América Latina en la encrucijada telemática, Paidós, Buenos Aires 131 p.

Mattelart, Armand (1993), La Comunicación Mundo, Fundesco, Madrid, 316 p. Mattelart, Armand (1998), La mundialización de la comunicación, Paidós, Barcelona, 127 p.

Mattelart, Armand (2002a), "Premisas y contenidos ideológicos de la sociedad de la información", en Vidal Beneyto, José (comp.), La ventana global, Taurus, Madrid, p. 65-80.

Mattelart, Armand (2002b), Historia de la sociedad de la información, Piados, Barcelona, 193 p.

McChesney, Robert (1993), Telecommunications, mass media and democracy: the battle for the control of US broadcasting 1928-1935, Oxford University Press, New York, 393 p.

McChesney, Robert (1998a), "The political economy of global media", en Media Development nº4, World Association for Christian Communication, Londres, p. 3-8.

McChesney, Robert (1998b), "The policital economy of global communication", en McChesney, Robert, Ellen Meiksins Wood y John Bellamy Foster (eds), Capitalism and the Information Age, Monthly Review Press, New York, p. 1-26.

McChesney, Robert (2002), "Economía política de los medios y las industrias de información en un mundo globalizado", en Vidal Beneyto, José (comp.), La ventana global, Taurus, Madrid, p. 233-247.

Miège, Bernard, Patrick Pajon y Jean-Michel Salaun (1986), L'industrialisation de l'audiovisuel: des programmes pour des nouveaux médias, Aurbier, París, 284 p.

Miège, Bernard (1987), "The logics at work in the new cultural industries", en Media, Culture and Society, SAGE, London, Vol. 9 (3), p. 273-289.

Miège, Bernard (1989), The capitalization of cultural production, New York, International General, 165 p.

Miège, Bernard (1992), La sociedad conquistada por la comunicación, Barcelona, Escuela Superior de Relaciones Públicas: Promociones y Publicaciones Universitarias, 167 p.

Miège, Bernard (1997), La société conquise par la communication II: La communication entre l'industrie et l'espace public, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble, 216 p. Miguel de Bustos, Juan Carlos (1993), Los grupos multimedia: estructuras y estrategias en los medios europeos, Bosch, Barcelona, 348 p.

- Miguel de Bustos, Juan Carlos (1996), *Cultura, comunicación y desarrollo: algunos elementos para su análisis*, HEGOA, Vitoria, 35 p.
- Moragas, Miquel de (ed.) (1985), *Sociología de la comunicación de masas*, Gustavo Gili, Barcelona, 4 volúmenes.
- Moragas, Miquel de y Carmelo Garitaonandía (eds.) (1995), *Descentralization in the global era: television in the regions, nationalities and small countries of the European Union*, John Libbey, Londres, 234 p.
- Moragas, Miquel de y Emili Prado (2000), *La televisión pública a l'era digital*, Pòrtic, Barcelona, 414 p.
- Mosco, Vincent y Janet Wasko (eds) (1988), *The political economy of information*, The University of Wisconsin Press.
- Mosco, Vincent (1988), "Information in the Pay-per Society", en Mosco, Vincent y Janet Wasko (eds), *The political economy of information*, The University of Wisconsin Press, Madison, p. 3-26.
- Mosco, Vincent (1994), "The political economy of communication: lessons from the founders", en Babe, Robert (ed.), *Information and Communication in Economics*, Kluwer Academic Publishers, Massachusetts, p. 105-123.
- Mosco, Vincent (1996), *The political economy of communication*, SAGE, London, 307 p.
- Muraro, Heriberto (1987), *Invasión cultural, economía y comunicación*, Legasa, Buenos Aires, 145 p.
- Nora, Simon y Alain Minc (1980), *La informatización de la sociedad*, Fondo de Cultura Económica, México, 244 p.
- Organización para la Cooperación y el Desarrollo Económico (OCDE) (2003), *Seizing the benefits of ICT in a digital economy*, OCDE, París, 26 p.
- Pasquali, Antonio (1978), *Comprender la comunicación*, Monte Avila, Caracas, 289 p.
- Pasquali, Antonio (1990), *Comunicación y cultura de masas*, Monte Avila Editores, Caracas, 614 p. Punie, Yves, Jean-Claude Burgelman y Marc Bogdanowicz (2002), "El futuro de las industrias de medios informativos: factores de cambio y escenarios posibles para 2005 y después", en revista *Telos* n 53, octubre-diciembre, Fundación Telefónica, Madrid, p. 101-111.
- Quéau, Philippe (2002), "La sociedad de la información y el bien público mundial", en Vidal Beneyto, José (comp.), *La ventana global*, Taurus, Madrid, p. 195-208.
- Raboy, Marc (1997), "La Global Information Infrastructure (GII): un projet impérial pour l'ère de la mondialisation", en *Communications & Strategies* n°25, IDATE, Montpellier, p. 15-32.
- Richeri Giuseppe (1984), *El universo telemático: cultura y trabajo en el futuro inmediato*, Mitre, Barcelona, 157 p.
- Richeri, Giuseppe (1996), "Multimédia: enjeux socio-culturels", en AAVV, *La Société face au Multimedia*, Fundación IDATE, Montpellier, p. 175-192.
- Robins, Kevin y Frank Webster (1988), "Cybernetic Capitalism: Information, Technology, Everyday Life", en Mosco, Vincent y Janet Wasko (eds.) *The political economy of information*, The University of Wisconsin Press, Madison, p 44-75.
- Schiller, Herbert (1971), *Mass communication and American Empire*, Beacon Press, London, 170 p.
- Schiller, Herbert (1974), *Los manipuladores de cerebros: libre empresa, imperialismo y medios de comunicación*, Granica, Buenos Aires, 237 p.
- Schiller, Herbert (1976), *Communication and cultural domination*, International Arts and Sciences Press, New York, 126 p.
- Schiller, Herbert (1986), *Información y economía en tiempos de crisis*, Fundesco, Madrid, 143 p.
- Schiller, Herbert (1993), *Cultura SA: la apropiación corporativa de la expresión pública*, Guadalajara, Universidad de Guadalajara, 232 p.
- Schiller, Herbert (1996), *Aviso para navegantes*, Icaria, Barcelona, 104 p.
- Schmucler, Héctor (1981), *La sociedad informatizada y las perspectivas de la democracia*, ILET, México, 22 p. Sunkel, Guillermo (coord.) (1999), *El consumo cultural en América Latina: construcción teórica y líneas de investigación*, Convenio Andrés Bello, Bogotá, 426 p.
- Sunkel, Guillermo y Esteban Geoffroy (2001), *La concentración económica de los medios de comunicación*, LOM, Santiago de Chile, 123 p.
- Thusu, Daya (1998), *Electronic empires: global media and local resistance*, Arnold, London, 310 p.
- Toffler, Alvin (1967), *Los consumidores de cultura, Siglo XXI*, Buenos Aires, 294 p.
- Toffler, Alvin (1980), *La tercera ola*, Plaza y Janes, Barcelona, 635 p.
- Torres López, Juan, y Ramón Zallo (1991), "Economía de la información. Nuevas mercancías, nuevos objetos teóricos", en *Telos* n°28, Fundesco, Madrid, p. 54-67.

- Touraine, Alain (1971), *La sociedad post-industrial*, Ariel, Esplugues de Llobregat, 237 p.
- Touraine, Alain (1993), *Crítica de la modernidad*, Temas de hoy, Madrid, 502 p.
- Tremblay, Gaëtan (1996), "La sociedad de la información: del fordismo al gatesismo", en *Comunicación na periferia atlántica. Actas do I Congreso Internacional*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, p. 31-38.
- Tremblay, Gaëtan (2003), "La sociedad de la información y la nueva economía. Promesas, realidades y faltas de un modelo ideológico", en *Telos nº 54*, Fundación Telefónica, Madrid, p. 16-23.
- Vedel, Thierry (1996), "Les politiques des autoroutes de l'information dans les pays industrialisés", en *Réseaux nº78*, CNET, París, p 11-28.
- Webster, Frank y Kevin Robins (1986), *Information Technology: a luddite analysis*, Ablex, Norwood, 387 p.
- Webster, Frank (1995), *Theories of the information society*, Routledge, London, 257 p.
- Webster, Frank, Gary Browning y Abigail Halcli (2000), *Understanding contemporary society: theories of the present*, SAGE, London, 502 p. Wolf, Mauro (1991), *La investigación de la comunicación de masas*, Paidós, Barcelona, 318 p.
- Wolf, Mauro (1994), *Los efectos sociales de los media*, Paidós, Barcelona, 208 p.
- Wolton, Dominique (1992), *Elogio del gran público: una teoría crítica de la televisión*, Gedisa, Barcelona, 316 p.
- Wolton, Dominique (1997), *Penser la communication*, Flammarion, París, 394 p.
- Wolton, Dominique (2000), *Internet, ¿y después?*, Gedisa, Barcelona, 253 p.
- Zallo, Ramón (1988), *Economía de la comunicación y la cultura*, Akal, Madrid, 207 p.
- Zallo, Ramón (1992), *El mercado de la cultura (Estructura económica y política de la comunicación)*, Tercera Prensa, Donostia, 245 p.
- Zallo, Ramón (et al.) (1995), *Industrias y políticas culturales en España y País Vasco*, Servicio Editorial Universidad del País Vasco, Bilbao, 428 p.
- Zallo, Ramón (2000), *La crisis general de paradigmas. El caso de la economía y política de la comunicación y de la cultura*, Mimeo, Bilbao, 14 p.

Original disponible en: http://portalcomunicacion.com/lecciones_det.asp?lng=cat&id=11

PDF creat a: 02/05/2011 12:42:22

Portal de la Comunicació InCom-UAB: El portal dels estudis de comunicació, 2001-2011

Institut de la Comunicació (InCom-UAB)
Edifici N. Campus UAB. 08193 Cerdanyola del Vallès (Barcelona)
Tlf. (+34) 93.581.40.57 | Fax. (+34) 93.581.21.39 | portalcom@uab.cat

